

Димитър Ангелов (София, България)

ВЪСТАНИЕТО НА АСЕНЕВЦИ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Възстановяването на средновековната българска държава, станало в резултат на успешното въстание под водачеството на Асеневци, е бележито събитие в изпълнената ни с превратности многовековна история¹. След неколкостепенни опити за освобождение българският народ постига накрая желаната независимост, разкриваща пътя за самостоятелно политическо, обществено и културно развитие. Една млада, жизнена и проявила необикновена устойчивост народност заема отново мястото си на един от главните фактори в историческите събития на Европейския Югоизток през средновековната епоха.

Продължителното чуждо господство над българския народ, подложен на политически и социален гнет в условията на византийската феодална система, не е могло да не даде твърде неблагоприятно отражение върху цялостния му живот. В това ни уверяват сведенията на източници от различен род, отнасящи се до тази епоха. И все пак българите не били обезличени етнически и духовно и силата им за съпротива не е била сломена. Една от главните причини се крие несъмнено в обстоятелството, че завладяването на България дошло по време, когато българската народност е била вече напълно утвърдена като здраво сплотена етнотериториална и етнокултурна общност с общ език — славянския (старобългарския), със специфична култура, с единно народностно самосъзнание, намерило израз в общото народностно

¹ Успенский, Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879; Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове, т. II. С., 1934, с. 410 сл.; Мутафчиев, П. История на българския народ, II. С., 1944, с. 33 сл.; Дуйчев, И. Проучвания върху българското средновековие. — В: Сборник на Българската академия на науките, кн. ХLI — I. С., 1945, с. 44 сл.; Дуйчев, И. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. — В: Известия на Института за българска история, VI, 1956, с. 327 сл.; Ангелов, Д. — В: История на България, I. С., БАН, 1961, с. 166 сл.; История на Византия, II, 1974, с. 218 сл.; Литаврин, Г. Г. България и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 427 сл.; Цанкова-Петкова, Г. Към историята на въстанието през 1186—1187 г. — Известия на Българското историческо дружество, XXXII, 1979, с. 61 сл.; Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневци. С., 1978, с. 21 сл.; Ангелов, Д. — В: История на България. III. Втора българска държава. С., 1982, с. 117 сл.; Wolff, R. L. The "Second Bulgarian Empire", its Origin and History to 1204. — In: Speculum XXIV, April 1949, 2, p. 167 sq.; Van Dieten, I. L. Niketas Choniates: Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin, 1971; Malinoudis, Ph. Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates. — In: Byzantiana 10, Thessaloniki, 1978, p. 52 sq.; Tanašova, W. S. De la Valachie des Assénides au Second Empire bulgare. — In: Rev. des études Sud-Est. Europ., XIX, 1981, 3, p. 595 sq. (с обзор на по-важните трудове на румънски историци по въпроса за въстанието на Асеневци и характера на създадената от тях държава).

име *българи*². Основно нейно териториално ядро били географските области Мизия, Тракия и Македония, където през VI—VII в. се били заселили славяните от българската група, за да се слоят постепенно с дошлите по-късно прабългари. Това е именно *българската земя*, едно понятие, което се утвърждава в съзнанието на съвременниците и което намираме по страниците на старобългарските книжовни творби от X в. като най-кратко и същевременно точно терминологично определение за родината на българите³. Изграждането на българската народност било придружено с бързо развитие на просветата и книжнината, с появата на млада, жизнена интелигенция, главен изразител на порасналото самочувствие на българина. Придружено било с утвърждаването и на силно въздействаща, предавана от поколение на поколение *историческа памет*, свеждаща се в съзнанието за общото минало, за еднаквата политическа съдба, за съвместните борби и постижения, споили славяни и прабългари в едно цяло. Казано накратко, злочастието, сполетяло българския народ с рухването на неговата държава през 1018 г., дошло по време, когато и обективно, и субективно той бил достигнал такава степен на развитие, даваща възможност не само да се съхрани в годините на чуждата власт, но и да се вдига неколкостранно на борба за възстановяване на отнетата му независимост.

Неблагоприятните условия по време на византийското владичество били несъмнено сериозна пречка за по-нататъшното развитие на българската просвета и книжнина, както и за запазването на съществуващите вече книжовни паметници. И все пак до нас са достигнали някои старобългарски произведения от този период, които ни дават възможност да надникнем в мисловността на българина, в неговите представи за родната земя, за събитията от далечното минало. Такова произведение е т. нар. „Българска апокрифна летопис“; възникнала вероятно през втората половина на XI в.⁴ Независимо от това, че тази интересна творба е изпълнена с недостоверни, легендарни елементи, свидетелстващи за прекъсването на една нормална историографска традиция в условията на чуждото господство, все пак тя показва съхранилата се в значителна степен историческа памет на нейния неизвестен съставител. Вярна е в общи линии картината на изброените в нея владетели на „българското царство“, управлявали в продължение на няколко века. Особено внимание заслужава уводната част на „Апокрифната летопис“, където авторът разказва за първите двама владетели — цар Слав и цар Испор, с чиято дейност той свързва началото на българската държава. Под образа на цар Слав, сам по себе си измислена, митична фигура, се крие несъмнено една обобщена представа за „славяните“, а Испор — това е Исперих (или Аспарух), предводителят на прабългарите. Виждаме как въпреки големите сътресения, настъпили в обстановката на византийското владичество, възпоменанията за тези големи събития, свързани с началото на българската история и с взаимодействието между славяни и прабългари, не били избледнели в съзнанието на любознателния книжовник.

Познаващ, общо взето, добре миналото на своя народ, съставителят на „Българската апокрифна летопис“ е имал точна представа и за понятието „българска земя“, което често се среща по страниците на неговата творба. В обсега на „земя българска“, както личи от съответните пасажи, той включва онези краища и области, в които са живели в продължение на столетия

² Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1981, с. 196 сл.

³ Ангелов, Д. „Българска земя“, „българска страна“, „българска държава“, „българско царство“, „България“. — В: *Palaeobulgaria*, 1980, № 3, с. 8 сл.

⁴ Издадена у Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 280 сл.

славяни и прабългари — образували основното ядро на българското царство и на оформилата се през IX—X в. единна българска народност. „Българска земя“ за него е, на първо място, „земята Карвунска“, т. е. североизточните български земи и Добруджа, където според неговия разказ се бил заселил цар Слав и където градил градовете Дръстър и Плиска цар Испор⁶. „Българска земя“ е за него областта около р. Брегалница и Овче поле, там, където Борис покръстил българите и изградил „бели църкви“⁶. В „земята българска“, както личи от съответните пасажи, поставя той ред градове от Мизия, Черноморското крайбрежие, Тракия, Софийската област, Македония и западните покрайнини, като Дръстър, Плиска, Преслав, Никопол, Червен, Мотик (Димотика), Несебър, Пловдив, Серес, Морунец (Кавала), Средец, Брезник, Ниш⁷. Като оставим настрана допуснатите неточности по въпроса за това, кой и кога е създавал тези градове, представата, че те спадат към „българските земи“, отговаря на историческата правда. И трябва да предположим, че тази представа е била споделяна не само от съставителя на „Българската апокрифна летопис“, но и от много други негови сънародници. Казано накратко, чуждото владичество не било в състояние да заличи историческата памет на българина, да го накара да забрави своето потекло, да забрави как се е създала неговата държава и какъв е бил териториалният обхват на родната му земя.

Характерна за „Апокрифната летопис“ е една съвсем разбираема при условията на византийското господство тенденция да се представя миналото на българския народ в най-добра светлина и да се възхваляват делата на някогашните му владетели. Явен е стремежът на съставителя на тази целенасочено създадена творба да възвеличи българските царе като неуморни строители на градове и села, като грижовни ръководители на поданиците си. Особено ярка е идеализацията при описанието на царуванията на Симеон и Петър. „И тогава — разказва летописецът, — в това време, когато царуваше цар Симеон, той вземаше от цялата земя, от всяка област на своето царство едно повесмо и лъжица масло и яйце на година. Това бе неговият данък от неговата земя, от неговите люде и нищо друго не вземаше той. И много изобилие имаше в онова време при той цар Симеон.“⁸ А за времето на цар Петър четем: „И след неговата смърт прие българското царство син му Петър и той бе цар на българите и още на гърците. И царува в българската земя, без да има ни грях, ни жена, и благословено бе неговото царство. Тогава прочее, в дните и годините на свети Петър български, имаше в изобилие от всичко, сиреч пшеница и мляко, и нямаше оскъдност от нищо, но имаше сирост и изобилие по божие изволнение.“⁹

Особен интерес предизвиква идеята на съставителя на „Апокрифната летопис“ да представи събитията около създаването на българската държава като дело, извършено по волята на самия бог. В такъв дух е уводното изложение, където се разказва, че българите се заселили на юг от Дунава на територията, опразнена от елини и ромен по нареждане на небесния повелител, и че библейският пророк Исаия като негов пълномощник показвал пътя, по който трябвало да върви цар Слав, за да пристигне в „Карвунската земя“. Намираме се пред един своеобразен български вариант на твърде популярния през средновековната епоха християнски провиденциализъм,

⁶ Пак там, с. 281 сл.

⁶ Пак там, с. 283.

⁷ Пак там, с. 282, 283, 285, 287.

⁸ Пак там, с. 283.

⁹ Пак там, с. 284. Срв. Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX—XIV в.). С., 1979, с. 262 сл.

т. е. на убеждението, че бог направлява живота и съдбините не само на отделни хора, но и на цели народи и държави. Добре известно е, че идеите на християнския провиденциализъм били важен елемент в религиозно-политическата доктрина на Византийската империя, за да се доказва чрез тях благосклонността на бога към „ромейте“ като ръководен от него любим, богоизбран народ. Тук обаче, на страниците на „Българската апокрифна летопис“, тези идеи получават съвсем друга насоченост в качеството им на религиозен аргумент, за да се докаже правото на българския народ да възстанови своята държава, създадена в дълбока древност по волята на не кой да е, а на самия бог! Така под перото на патриотично настроения книжовник едно поначало идеологическо оръжие на ромейте се превръщало в оръжие на българите.

В духа на християнския провиденциализъм е и друг интересен български книжовен паметник от времето на византийското господство, познат под названието „Солунска легенда“¹⁰. За разлика от „Българската апокрифна летопис“, където бог е представен като инициатор за създаването на българската държава, тук му е приписана ролята на инициатор за християнизацията на българите и за разпространението на славянската писменост. А изпълнителят на божията воля е Кирил Кападокийски, личност, под която очевидно се подразбира Константин-Кирил Философ. Нему бог наредил, както гласи съответният пасаж, „да отиде при славянските народи, сиреч българите“ (. . . н в ъзнкн словннскыне се рекше Българе), да ги покръсти и да им даде книги. И тук достоверната в основата си сюжетна линия е преплетена с измислени и неправдоподобни епизоди. Стойността на „Солунската легенда“ не трябва да се преценява обаче от гледна точка на изискванията за фактологическа точност, а от гледна точка на въздействието на прокараната в нея идея, че българският народ е богоизбран. Тук се крие характерният за това произведение патриотичен заряд, който не е могъл да не действва стимулиращо върху самочувствието на българите в годините на чуждо владичество.

Стимул, действащ в същата насока, са били и възпоменанията за борбите срещу завоевателя, за последните героични години на съпротивата. Особено силни били спомените за Самуил, бранил българската държава близо четвърт век срещу пристъпите на Василий II. Живи били тези спомени при първото голямо въстание през 1040 г., когато разбунтувалите се българи вдигнали на щит Самуиловия внук Петър Делян, за да потеглят на бой под знамето на новоизбрания цар. Не заглъхнали те и след злощастния край на въстанието, като се предавали от поколение на поколение. За това, колко дълбоко и трайно се съхранявал в народната памет образът на Самуил, може да се заключи от едно интересно, все още неизползувано известие, съдържащо се в уводните думи на „Похвалното слово“ на Димитър Солунски, съставено от византийския житиеписец Йоан Ставракий през втората половина на XIII в.¹¹ „В предишно време и немного отдавна — започва разказа си житиеписецът — владеел над българите онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите“ (Εκράτει Βουλγάρων πρῶην καὶ οὐ πάνυ πρῶην Σαμουήλ ἑμεῖνος ὁ μεχρὶ τοῦ δεῦρο τοῖς τῶν Βουλγάρων περιλαλοῦμενος στόμασιν). Маловажно наглед, а в действителност твърде показа-

¹⁰ Издадена у И в а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 282 сл.

¹¹ Издадено от Ἰβηρίτου, Γ. Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἀγίου Δημητρίου, Μαιεδονιά I. 1940, 324.
I, 1940, 324, Гръцки текст с български превод в ГИБИ X, 1980, с. 127 сл.

телно твърдение. Констатацията, че дори през един така отдалечен период, когато от падането на България били изминали близо три века и българската държава била вече доста отдавна възстановена, за Самуил все още се разказвало непрестанно, а несъмнено свидетелство, колко силни и въздействащи са били спомените за този български владетел по време на чуждото владичество, когато името и делата му служели като символ в борбата за освобождение.

Така прочее в атмосферата на запазено народностно самосъзнание (на незаличени представи за етнотериториално и етнополитическо единство), на засилени родолюбиви настроения в духа на провиденциализма, подхранвани от трайни възпоменания за героичното минало; протичал животът на българския народ по време на близо двувековното чуждо иго. При такава обстановка избухнали редицата антивизантийски движения през средата на втората половина на XI в. Първото от тях е въстанието на Петър Делян, вдигнато през 1040 г. в Белград, а след това обхванало тема България, с център Скопие. Въпреки сравнително широкия териториален обхват на въстанието, разпространило се не само в югозападните български земи, но и в част от Северна Гърция и Албания, то не могло да постигне желани резултат и било жестоко потушено. През 1066 г. избухнал бунт на българите в Тесалия, в който взели участие и живеещите там власи. Ново, голямо въстание обхванало западните и югозападните земи през 1072 г., когато начело на българите застанал боляринът Георги Войтех, а за цар бил провъзгласен Константин Бодин, син на тогавашния сръбски владетел на Зета — Михаил. И сега въпреки първоначалните успехи краят на въстанието бил злополучен. Немного след това, през 1074 г., се раздвижило срещу византийската власт населението на Дръстър и други дунавски градове под водачеството на Нестор, висш византийски сановник, вероятно българин по род. Последвали през 1079 г. два локални бунта — единият в Несебър начело с някой си Добромир, другият в Средец под ръководството на павликиянина Лека. Ново голямо антивизантийско движение обхванало през 1084 г. Пловдивска област с водач павликиянина Травъл и с център крепостта Белятово¹².

Антивизантийските изяви през разглеждания период били тясно свързани със засилването на еретическите движения на павликяни и богомили. За това свидетелствуват събитията по време на царуването на Алексий I Комнин (1081—1118). Бие на очи една подробност в дуалистичните възгледи на богомилите, а именно твърдението им, че главният представител на злата сила, Сатанаил, живее в цариградската пърква „Св. София“¹³. Така под знака на религиозна аргументировка се обосновавало враждебното отношение към византийския църковен институт, главна идеологическа опора на Ромейската империя.

От анализа на изворовия материал се вижда, че въстанията избухвали обикновено при засилено недоволство, породено от непопулярни финансови мероприятия на цариградските управници или от злоупотреби и насилия на ромейската администрация. Така въстанието на Петър Делян било вдигнато във връзка с проведената през 1040 г. данъчна реформа, предвиждаща българското население да плаща основния си данък не в натура, както било дотогава, а вече в пари. Бунтът на българи и власи в Тесалия бил резултат от допълнителните данъчни облагания, наложени по заповед на византий-

¹² Срв. за въстанията срещу Византия през XI в. История на България. III. Втора българска държава. С., 1983, 28—34, 68—75.

¹³ Срв. Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1980, с. 337.

ския император Константин X Дука. Въстанието на Георги Войтех било предизвикано вследствие големите злоупотреби и произволи на византийския висш сановник Никифорица.

Това, че антивизантийски настроения се изявявали бурно, когато се засягали жизнени интереси на населението от различни области на българските земи, е напълно разбираемо. Едностранчиво би било обаче да се прави обобщаващият извод, че това била решаващата предпоставка за въстанията и бунтовете и че в това се свеждала изобщо тяхната същина. Икономическият фактор е могъл да бъде определящ и единствен само за някои местни, стихийно избухнали недоволства, но не при големите, широко замислени движения, каквито били въстанията на Петър Делян и Георги Войтех. Движещ мотив при тях било не просто желанието да се премахнат злоупотребите и насилията, свързани с всекидневната действителност, а да се отхвърли византийското господство и да се възстанови някогашната българска държава. С други думи, това били въстания на борещия се за свободата си народ. И съвсем правилна е констатацията на византийския летописец Йоан Скилица, който, говорейки за началото на въстанието на Петър Делян, отбелязва, че то дошло като резултат от желанието да се отхвърли чуждото господство. „Българите — казва той, — които отскоро били подложени врат под ярема, се стремели силно към свобода“ (. . . καὶ τὸ γένος ἀνέσειε τῶν Βουλγάρων, πρὸ ὀλίγου τὸν τράχηλον ὑποβαλὼν τῇ δουλείᾳ καὶ λίαν ὀριγνόμενον ἐλευθερίας¹⁴). В съответствие с така поставената цел бил избран за цар на очакваната освободена българска държава Петър Делян. Така било и при избухването на въстанието на Георги Войтех, когато българите, надявайки се на успешен завършек, избрали за цар Константин Бодин. Може да се предполага, макар за това да няма преки данни, че на идеята за отхвърляне на византийското господство и за възстановяване на българската държава не било чуждо и надигналото се през 1074 г. българско население от Дръстър и от други дунавски градове под водачеството на Нестор.

С това, че големите антивизантийски въстания през XI в. имали политически, народноосвободителен характер, се обяснява осъществилото се при тяхното избухване и развитие сътрудничество между различни слоеве на българското общество. И боляри, и граждани, и селяни, и православни, и богомили се обединявали в името на общата цел, за да грабнат оръжие срещу угнетителя. Организираща и направляваща роля играели обикновено представители на болярската аристокрация, тъй като те разполагали с по-големи богатства и влияние, а основна движеща сила бил народът по села и градове. Невинаги обаче това сътрудничество и взаимодействие се осъществявало докрай. Както се знае, по време на въстанията на Петър Делян и на Георги Войтех някои български боляри, ръководени от лични интереси, със своето поведение и действия застанали на страната на византийската власт. Това обстоятелство наред с другите фактори изиграло немаловажна роля за крайния неуспех на борбата на българския народ за отхвърляне на чуждото иго.

Относителното затишие, настъпило след неуспешните въстания през XI в., не означавало, че българите се примирили с отредената им участ и престанали да реагират срещу произволите и насилията, срещу тежките данъци и повинности, срещу непрестанните войни, в които били принуде-

¹⁴ Cedrini, G. Compendium Historiarum, ed. Bonnae, II, с. 527=ГИБИ VI, с. 302.

ни да участвуват въпреки волята си¹⁵. Спокойствието било само привидно, а в действителност набираното в продължение на години негодувание нараствало и дълбоко таената надежда за отхвърляне на чуждата власт не угасвала. Така се стигнало до въстанието на Петър и Асен.

За разлика от въстанията на Петър Делян и Георги Войтех, чиито по-лота на разпространение били западните и югозападните български краища, център на новото въстание станали земите между Дунав и Стара Планина, обособени след завладяването на България през 1018 г. в отделна тема с името Паристрион (Подунавие). И тука, както в останалите български земи, паднали под византийска власт, положението на местното българско население започнало бързо да се влошава. Наред с произволите и насилията на ромейската администрация допълнителен, утежняващ фактор били набезите на живеещите северно от Дунав печенежки племена, които често прекосявали реката и извършвали грабежи. Истински хаос настъпил през 1048 г., когато огромни печенежки маси преминали Дунав и навлезли дълбоко на юг. В продължение на пет години те върлували из равнините на Мизия, разорявайки много градове и села¹⁶. Между тях била и старата българска столица Плиска, която, както личи от направените през последните години археоложки проучвания, от средата на XI в. видимо западнала. След удара на печенезите последвало не по-малко опустошителното нашествие на сродните с тях узи (през 1064 г.)¹⁷. Неспokoйни били дните за жителите на Паристрион и в началото на царуването на Алексий Комнин, когато самият император за малко не попаднал в плен по време на един поход срещу печенезите. И едва след битката при Левунион през пролетта на 1091 г. устремът на опасните пришелци бил пресечен.

Едва що стихнала печенежката заплаха обаче и на дунавската граница се появил нов съсед — куманите. Дошли от степите на Централна Азия, сродни по език и бит на печенези и узи, една голяма част от куманските племена се озовала след непрестанни сблъсквания с южноруските князе към 70-те години на XI в. в областта на Долния Дунав. Измествайки разгромните печенези, куманите заели техните земи във Влашко, Молдова и Трансилвания. По името на новите пришелци цялата тази територия започнала да се нарича Кумания¹⁸.

Като типични номади, намиращи се в постоянно движение и търсене на плячка, куманите се превърнали в страшен бич за своите съседи. През лятото те прекарвали със стадата си в предпланините на Карпатите, откъдето предприемали набези към Трансилвания и Унгария, а от октомври докъм април премествали поселенията си на юг във Влашката низина. А оттам било лесно да прекосят Дунав и да навлязат в тема Паристрион. За такива нахлувания се споменава през годините 1114, 1147, 1154 и 1160¹⁹. Последниците били, от една страна, отслабване на византийската власт, а, от друга — беди за тамошните жители и най-вече за селяните.

¹⁵ Т и в ч е в, П. За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго (1018—1185 г.). — Ипр., 1968, № 1, с. 79 сл.

¹⁶ Срв. З л а т а р с к и й, В. Н. История на българската държава през средните векове, II, С., 1934, с. 88 сл.; А н г е л о в, Д. История на Византия, II, с. 115 сл.; История на България, III, с. 63 сл.

¹⁷ История на България, III, с. 65.

¹⁸ Срв. Р а с о в с к и й, Д. А. Печенеги, торки и беренди на Руси и в Угрии. — В: Seminarium Kondakovianum, VI, 1936, с. 1—64; M a l i n g o u d i s, Ph. Die Nachrichten des Niketas..., p. 101.

¹⁹ З л а т а р с к и й, В. Н. История..., Т. 2, с. 218, 385, 395; З а и м о в а - Т ъ п к о в а, В. Долни Дунав, гранична зона на Византийския запад (Към историята на северните и северозточните български земи, края на X—XII в.). С., 1976, 104—107.

Независимо от редицата нашествия в тема Паристрион през средата и втората половина на XII в. имало доста гъста мрежа от поселения от селски и градски тип. Повечето от тях съществували и през Първата българска държава, а някои възникнали по време на византийското владичество. Особено силно развит бил поселищният живот по десния бряг на Дунав, където били разположени редица добре укрепени градове, като Никопол, Свищов, Русе, Дръстър, Новград, Тутракан, Вичина, Обрущица, Капидава, Хърсово, Килия, Ликостомо²⁰. По Черноморското крайбрежие най-големи градове били Варна и Карвуна. Значителни били и редица градове в равнинната област между Дунав и Стара планина, като Преслав — старата българска столица, Шумен, Разград, Ловеч, Овеч (Провадия), Диния и др. Сведения за тях намираме в съчинението на арабския географ Идриси от 1152 г.²¹ И най-сетне имало една група селища, като Върбица, Грамени и др., разположени по склоновете на Стара планина²². Византийският историограф Никита Хониат ги характеризира като „многобройни и мъчнодостъпни крепости“, построени на „стръмни скали и височини, които достигат до небето“.

Сред градовете в Паристрион, споменавани в края на XII в., е и Търново, чието име се среща тогава за пръв път в писмените паметници. Археологическите проучвания сочат, че този град се издигнал на мястото на старо тракийско, а по-късно — византийско селище от V—VI в. За историята на града през Първата българска държава не може да се каже нищо по-определено поради липса на писмени извори и крайно оскъдния материал от археологически находки. Трябва да се предполага, че Търново започнало да се развива по-интензивно през XII в. и че по време на избухването на въстанието на Асеновци е представлявало вече доста значителен център²³. По думите на Хониат, който вероятно го е посещавал, Търново бил „най-укрепеният и красив от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина“²⁴.

Гъстата мрежа от поселения в тема Паристрион през разглеждания период свидетелствува за наличието на едно доста многолюдно население, отдавна и трайно уседнало в земите между Дунав и Стара планина. Това са били именно българите — жители на села и градове, — потомци на онези поколения, които изградили някога славянобългарската държава и нейната висока култура през времето на Първата българска държава в такива

²⁰ Срв. Български средновековни градове и крепости по Долни Дунав и Черно море. Състав. А. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981, с. 94 сл.; Ра ш е в, Р. Старобългарски укрепления по Долни Дунав, (VI—X в.). Варна, 1982; Средновековният български град. Сборник от доклади и научни съобщения, изнесени на конференции на Българското историческо дружество в град Велико Търново през 1979 г. С., 1980.

²¹ Н е д к о в, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси. С., 1960, с. 75, 79, 81; О в ч а р о в, Д., Т. Т о т е в, А. П о п о в. Стари български столици Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980.

²² Nicetae Choniatae Historia, ed. Bonnae, 1835, p. 482=ГИБИ, XV, С., 1983, с. 26. Ново издание. V a n D i e t e n, J. L. Nicetae Choniatae Historia. Berlin, 1972. Цитатите в настоящата статия са по текста на бонското издание.

²³ Срв. А н г е л о в, Н. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически проучвания. — В: Известия на Окръжния музей в Търново, III, 1964, с. 1 сл.; Царевград-Търнов, I (под редакцията на К. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева, Т. Герасимов). С., 1973, с. 259 сл., 337; Н и к о л о в а, Я. Устройство на средновековния Търновград. — В: Вестник Велико Търново, януари 1977; П о п о в, А. Търновската Велика лавра. — В: Вестник Велико Търново, март 1979; Н и к о л о в а, Я. По някои проблеми на материалната култура в средновековна България (края на XII—XIV в.). В. Търново, 1982, с. 32 сл.; О в ч а р о в, Д., Т. Т о т е в, А. П о п о в. Стари български столици Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980, с. 137 сл.

²⁴ Nicetae Choniatae Historia, 487=ГИБИ XI, с. 51.

градски центрове като Плиска, Преслав, Дръстър, Шумен, Ловеч и др. Главен поминък на българското население било селското стопанство (земеделие и животновъдство), а значително развити били и редица занаяти. Съществувал и доста оживен търговски обмен между селото и града, ако се съди по броя на намерените от това време византийски монети²⁶. Българите са били главната ударна сила, на която ромейските управници поверявали охраната на дунавската граница срещу набезите на печенези, узи, кумани. Известно е например, че когато през 1064 г. започнало нахлуването на узите, първия техен удар посрещнало българското население от крайдунавските градове, представляващи преден пост на защитната линия на тема Паристрион. Разказвайки за това събитие, византийският историкограф Михаил Аталиат отбелязва, че въпреки оказаната съпротива нашествениците надвили българите и останалите войници (. . . τοὺς διακωλύοντας τὴν τοῦτων παράωσιν Βουλγάρους καὶ λοιποὺς στρατιώτας κατηγονίσωντο)²⁷, след което се спуснали стремително на юг.

Наред с българите, съставляващи векове наред основната маса от жителите между Дунав и Стара планина, по склоновете на Стара планина живеели власи — пастири, чийто главен поминък било животновъдството и които се движели от място на място със своите стада подобно на власите по другите планински краища на Балканския полуостров. Кратка и точна характеристика за това пастирско население дава Ана Комнина, чието съчинение се отнася към края на XI и първите десетилетия на XII в. „Власи; казва тя, народният говор нарича онези, които водят номадски живот“ (. . . καὶ ὅποσοι τὸν νομάδα βίον εἶλοντο/Βλάχους τοῦτους ἢ κοινῇ καλεῖν οἶδε διάλεκτος)¹⁷. В определението „номадски живот“, употребено от византийската писателка, се съдържа представата не само за непрестанно движение, но и за липса на постоянни, добре устроени селища от градски и селски тип, типични за едно трайно уседнало и свързано здраво със земята си население, каквото били българите.

Бит и обичаи на номади, занимаващи се главно с коневъдство, донесли със себе си и навлезлите след 1048 г. в тема Паристрион печенези. Техния начин на живот византийският писател Михаил окачествява като „живот скитски“ (τὸν σκυθικὸν . . . βίον)²⁸, противопоставяйки го на живота на местното население. И те при своето непрестанно движение не се установявали в трайни, добре устроени селища, а във временни военни лагери, означавани с названието ἐπαύλις. С течение на времето обаче заселилите се между Дунав и Стара планина пришелци постепенно се пригаждали към новите условия, ставали християни, променяли бита и обичаите си, започвали да се занимават със земеделие и занаяти. Осъществявал се процес на асимилация с местните жители, при което българският елемент, по-многоброен и далеч по-културен, надделявал и в крайна сметка се наложил окончателно²⁹.

²⁶ Срв. Ангелов, Д. — В: Стопанска история на България 681—1981 г. (колективен труд). С., 1981, с. 53 сл.; Л и ш е в, С. Българският средновековен град. С., 1970, с. 36 сл.

²⁷ Michaelis Attaliota e. Historia, ed. Bonnæ, 83= ГИБИ XI, 175. За същия епизод разказва и Й. Скилица, ГИБИ XI, 331.

²⁸ Срв. съответния текст в изданието на L e i b, В. Anne Comnène Alexiade. Paris, 1943, VIII, III, 4=с. 135. Л ю б а р к и й, Я. Н. Анна Комнина, Алексиада. М., 1965, с. 232.

²⁹ М. Attaliota e. Hist., 205= ГИБИ VI, с. 183.

³⁰ Срв. Ангелов, Д. Die bulgarischen Slaven und die Nomaden (VI—XII Jahrh.); Nach Angaben von schriftlichen Quellen — В: Плиска—Преслав, 3. С., 1981, с. 11 сл.; Образуване на българската народност. С., 1981, с. 350 сл.

От сравнително малкото данни за социалната структура на населението в Паристрион може да се заключи, че преобладаващата част от жителите са били средни и дребни поземлени собственици и занаятчии. Няма податки за наличието на ромейска феодална класа и предположението на Г. Г. Литаврин, че в тема Паристрион преобладавали свободните селяни, организирани в общини, е приемливо³⁰. Липсата на византийски феодали не означава обаче, че сред населението на Паристрион не е имало един по-богат и влиятелен слой от местни жители, които можем да означим с условното наименование „боляри“. За такива местни първенци, наречени „най-видните измежду варварите“ (*τὰ τῶν βαρβάρων φίλτατα*)³¹, споменава Никита Хониат при описанието на събитията, свързани с втория поход на Исак II Ангел срещу българите. Из средата на тази невизантийска по произход местна аристокрация са произхождали вероятно и вождовете на въстанието — Петър и Асен.

Ромейското господство в Паристрион се осъществявало посредством изпращаните там византийски граждански и военни функционери, които изпълнявали наредбите на цариградските управници. Но византийската власт не навсякъде била еднакво силна. Най-осезателно се чувствувало нейното присъствие в по-големите градски центрове, където имало византийски войскови части, и изобщо в равнинната област, по-лесно достъпна за контрол и наблюдение, с по-добра и сигурна пътна мрежа. А значително по-слаба била властта на ромейската администрация в труднодостъпните селища по склоновете на Стара планина. Там витаел един по-свободолобив, независим дух, дух на планинци, свикнали да живеят по-самостоятелно и готови да реагират при всеки опит да се засегнат жизнените им интереси. Неслучайно, когато говори за планинските селища по Хемус, укрепени с непристъпни твърдини, Никита Хониат отбелязва, че техните жители „се държели високомерно към ромеите и се одързостявали от крепостите, които били твърде многобройни и стърчели на отвесни скали“³². Интересно наблюдение, което подсказва защо именно тези краища са станали първоначалният център на организираното от Асен и Петър въстание.

С по-свободолобив дух се отличавали и жителите на крайдунавските градове, на които било поверено да пазят границата от нахлуванията на печенези, узи, кумани. Разполагащи с оръжие и отбиващи непрестанно вражи набези, местните българи притежавали добър боен опит, предаван от поколение на поколение по силата на задължителната военна служба. А този боен опит могъл да се превърне в даден момент от оръжие, използвано от византийската власт, в оръжие, насочено срещу нея, както станало това например при въстанието на населението на Дръстър и на други крайдунавски градове, вдигнато през 1074 г. под водачеството на Нестор.

Между това положението на Византийската империя към 80-те години на XII в. започнало рязко да се влошава. След относителна стабилизация на централната власт при управлението на Комниновата династия взели връх разложителни тенденции и зачестили изявите на политически сепаратизъм. Напразни останали опитите на последния представител на Комнините, Андроник I (1183—1185), да ограничи това развитие чрез сурови

³⁰ Литаврин, Г. Г. България и Византия, с. 428.

³¹ N. Choniatae Hist., 515=ГИБИ XI, 33. За наличието на българско болярско съсловие в земите между Дунав и Стара планина в навечерието на въстанието на Асеневи срв. Златарски, В. Н. История..., II, с. 419 сл.; Андреев, М., Д. Ангелов., История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 134; Литаврин, Г. Г. България и Византия, с. 428.

³² N. Choniatae Hist., 482=ГИБИ XI, с. 26.

мерки, насочени против едрата поземлена аристокрация. Възцарилният се след свалянето на Андроник византийски император Исак II Ангел (1185—1195) се намирал изцяло под въздействието на феодалната върхушка и процесът на вътрешното раздробление продължил с още по-голяма сила. А това водело до военно и финансово отслабване на държавата и до намаляване на съпротивителните ѝ възможности срещу непрестанно напирани от различни страни противници — кумани, селджукски турци, маджари, нормани.

Врѣх на кризата настѣпил между 1183—1185 г., когато империята била изправена пред военна заплаха на два фронта. От северозапад нахлули унгарците в съюз с тогавашния сръбски жупан Стефан Неман, който отдавна се стремил да отхвърли васалната си зависимост от цариградските управници. Без да срещнат сериозна съпротива, сърби и унгарци проникнали дълбоко на византийска територия и завзели Белград, Браничево, Ровно, Ниш и Средец. Две години след това последвал удар от страна на норманите, отдавнашен враг на Византия, които нееднократно се опитвали да завладеят нейните югозападни балкански земи и сега намерили сгоден случай за започване на военни действия. Със силен пристѣп те заели Драч, след което продължили настѣплението си по посока на Солун. На 24 август 1185 г. след кратка обсада градът паднал в ръцете им и бил подложен на жестоко разграбване³³.

При тази тежка за империята обстановка се създали реални предпоставки за подготовка на ново въстание на българите за отхвърляне на византийската власт. Център на въстанието станала тема Паристрион, а негови водачи били двамата братя Асен и Петър, с чието име са свързани освобождаването на българския народ и възстановяването на българската държава.

За пръв път се споменава за Асен и Петър във връзка с един епизод през есента на 1185 г. Дватамата братя се явили при византийския император Исак II Ангел в Кипсела (дн. Ипсала, на Мраморно море). По това време византийците били постигнали първите си успехи във войната срещу норманите и Исак II Ангел се готвел за нов поход. Братята предявили молба „да бъдат зачислени към ромейската войска и да им се отстъпи с императорска грамота едно малодоходно селище, което се намирало при Стара планина“ (*... αἰτούμενοι συστρατολογηῆναι Ῥωμαίοις καὶ διὰ βασιλείου γράμματός σφισι βραβευθῆναι χώριον τι βραχυπρόσодον κατὰ τὸν Αἴμον κείμενον*)³⁴. Обстоятелството, че в молбата се говори за зачисляване в ромейската войска и за получаване на някакво селище чрез императорска грамота, подсказва, че искането на Асен и Петър било да бъдат включени в съсловието на пронариите, т. е. да им даде поземлено владение срещу задължението за военна служба³⁵. А от това може да се направи заключение, че братята не били

³³ Срв. за тези събития Ангелов, Д. История на Византия, II, с. 215 сл.; История на България, III, с. 117 сл.

³⁴ N. Choniatas. Hist., 482=ГИБИ XI, 26.

³⁵ Срв. в лакъв смисъл Златарски, В. Н. История. . . , II, 438 сл.; Ostrogorsky, G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 333; Дуйчев, И. Въстанието. . . , с. 340; История на България, III, с. 118; Каждан, А. П. Освобождение Болгарии из-под византийского ига. — Вопросы истории, 1973, II, с. 125 сл.; Според Мутафиев, П. Произходът на Асеновци. — В: Избрани произведения, Т. VI. С., 1931, с. 152, искането на Асен и Петър било да им бъде поверено военно командване в дунавска България, а заедно с това началството или родовото владение на някоя от тамошните крепости или земи. Мисля, че за така разширеното тълкуване на молбата на двамата братя няма достатъчно основания. По мнението на Malinowski, P. H. (Die Nachrichten. . . , с. 84) трудно било да се докаже, че по своя социален произход Асен и Петър спадали към съсловието на местна болярска аристокрация. Въз

обикновени поданици, а принадлежали към някой влиятелен богат род в тема Паристрион. В подкрепа на това схващане говорят и направените през последно време археологически проучвания в т. нар. Нов град и във Великата лавра в Търново. Там именно, край река Янтра, в подножието между Царевец и Трапезица, се намирали вероятно родовите владения на Асеневици в качеството им на едни от най-видните и богати владетели на града. За това, че са притежавали значителни материални възможности, говори фактът, че са могли със свои средства да построят църквата „Св. Димитър“, станала наскоро след това място за провъзгласяване на въстанието.

По въпроса за народностната принадлежност на Асен и Петър са изказани различни мнения. Най-вероятно е да се приеме, че те са имали смесено, българо-куманско потекло³⁶. За това подсказва името Асен, което повечето изследвачи приемат за куманско. Куманско е и прозвището Белгун, което е добавено към името на Асен в Бориловия синодик. За свързаността на двата брата с куманите свидетелствува косвено фактът, че във втората фаза на въстанието като техни съюзници били привлечени и взели дейно участие кумански отряди. Разбира се, въпросът за потеклото на Асеневици не е от решаващо значение. Същественото е това, че те застанали на чело на българския народ в борбата му за освобождаване от византийско владичество и че всички техни усилия и действия издават у тях ясно българско народностно и държавническо съзнание.

Молбата на Асен и Петър, както разказва Никита Хониат, получила категоричен отказ. Трябва да се предполага, че Исак II Ангел питаел подозрения към искреността на изявената от двамата братя готовност да служат в ромейската войска. Недоволен от отказа, Асен, който по думите на Хониат „бил груб и невъздържан“, си позволил да възрази на императора, в отговор на което Исак Ангел заповядал да му ударят плесница. Раздразнени, братята се върнали обратно, като се закатали, че ще си отмъстят, и заплашвали с въстание. Вероятно идеята за въстание и преди това

основа на едно известие в хрониката на Роберт Дьо Кларн, в което става дума за третия брат, Калоян, той смята, че всъщност това известие се отнася до Асен. „Вероятно, заключава Малингудис, Асен принадлежал към една група уседнали кумани, които били от полза за императора в земите отвъд Стара планина със своя конен контингент и поради това били снабдени с привилегии“ (пак там, с. 86).

³⁶ Срв. З л а т а р с к и, В. Н. Потеклото на Петра и Асена, водачите на въстанието в 1185 г. — Сп. на БАН, XV, 1933, с. 7—48. За куманския произход на братята набляга с нови съображения М а л и н г у д и с, Р h. (Die Nachrichten. . . , с. 83 сл.), като приема, че в рода на Асеневици има и славянски имена (пак там, с. 139 сл.). Според М у т а ф ч и е в, П. (Произходът на Асеневици. — Мак. преглед, 4, 1928, 1—42; (Избрани произведения, II, 150—191) Асен и Петър произхождали из средата на една заселила се южно от Долния Дунав по време на византийското владичество руска аристокрация, като самите те имали вече българско съзнание в духа на държавните традиции на Първата българска държава. В История на българския народ. Т. II. С., 1944, с. 33; П. Мутафчиев отбелязва кратко, че братята били от „руско-кумански произход“. Няма основание гледището, че Асеневици са потомци на старите български царе, както твърди Н и к о л а е в, В. Потеклото на Асеневици и етническият характер на основаната от тях държава. С., 1950 (срв. рец. на А н г е л о в, Д. Ипр., 1947, № 3, с. 374 сл.). Лишени от основание са и гледищата на някои румънски историци за влашки произход на братята. Срв. В а п е с с и, N. Un problème d'histoire médiévale — création et caractère du Second empire bulgare (1185). Bucarest, 1943, Т а н а с о с а, N. S. De la Valachie des Assénides au Second empire bulgare. — Rev. des études Sud-Est. Europ., XIX, 3, с. 591; Л н т а в р и н, Г. Г. Болгария и Византия, с. 433, смята с право, че въпросът за потеклото на двамата брата не е от решаващо значение, а същественото е това, че те възглавили въстание за възстановяване на българската държава. В подобен смисъл и П р и м о в, Б. Създаването на Втората българска държава и участието на власите. — В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания, XII—XIX в. С., 1965, с. 17.

зреела у тях и станалото било добър повод за осъществяване на техните намерения.

Благоприятен момент, който съдействувал за хода на събитията в замислената от Асен и Петър насока, било настъпилото скоро след случката в Кипсела силно брожение сред българите. Причина за това било едно извънредно данъчно облагане, наложено от Исак II Ангел във връзка със сключения през есента на 1185 г. мир между Византия и Унгария и женитбата му с дъщерята на унгарския крал. Императорът наредил по този случай да бъдат събрани от цялата страна голям брой свине, овце и волове. За този факт съобщава византийският историограф Георги Акрополит: „И понеже българската земя, обяснява той, отглежда повече от другите такъв добитък, то от нея било поискано най-голямо количество“³⁷. За налагането на извънредния данък говори и Никита Хониат, като го свързва също с женитбата на Исак Ангел. Предприетата мярка засилила до крайност негодуванието сред българите и те, „като сметнали за основателен предлог“ отвеждането на стадата им, се хвърлили в „открито въстание“ (ἐξ ἀποστασίαν λαμπράν)³⁸. Най-раздразнени, както личи от неговите думи, били жителите на старопланинските селища, тъй като техен главен поминък, осигуряващ препитанието им, било животновъдството. Недоволството обхванало не само българите, но и власите — пастири, които пасели своите стада по склоновете на Стара планина. Брожение срещу наложения данък се почувствувало и в някои селища южно от Стара планина в приморска Тракия, между които Хониат изрично споменава Анхиало.

Възползувайки се от създалата се благоприятна атмосфера, Петър и Асен пристъпили към замисленото дело. За целта бил избран един твърде подходящ случай, а именно освещаването на новоизградената от двамата братя църква „Св. Димитър“ в Търново. По този повод надошли там много хора и Асеновци счели с основание, че сега е моментът да прогласят началото на въстанието.

Ето какво разказва Никита Хониат: „Братята (т. е. Асен и Петър — бел. а., Д. А.) издигнали молитвен храм на името на великомъченик Димитър. Те събрали в него мнозина бесновати от двата народа (ἐξ ἐκατέρου γένους) с кръвясали и облещени очи и с разпуснати коси, а и иначе носещи точно белезите, които имат хората, обладани от бесовете. Те внушили на тези екзалтирани да повтарят, че бог е отредил свобода на българския и влашкия народ (τοῦ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Βλάχων γένους) и че е съгласен да се отърват от дългото иго. Поради това и христовият мъченик Димитър напуснал главния град на солунчани, тамошния храм и пребиваването си при ромеите, а дошъл при тях, за да им бъде помощник и покровител в делото. Като се спирали за малко, тези побъркани хора внезапно избухвали още повече, изпадали в припадък и започвали да крещят бясно и пронизително, че не е време да се седи, но да се грабне оръжие и да се тръгне срещу ромеите.“ „Увлечен от такива пророчески слова — завършва разказа си Хониат, — целият народ масово взел оръжие (. . . ὅλον τὸ γένος ἐξομιληθέντες τῶν ὀπλῶν ἅπαντες γίνονται). А понеже веднага им провървяло във въстанието, те още повече се уверили, че бог гледа благосклонно на тяхната свобода“³⁹.

³⁷ Срв. G. A c r o p o l i t a e. Opera I, ed. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, с. 18= ГИБИ VIII, с. 153.

³⁸ N. Choniatae. Hist., 481 сл.= ГИБИ XI, 26.

³⁹ N. Choniatae. Hist., 485= ГИБИ XI, 27; З л а т а р с к и, В. Н. История..., II, с. 413 сл.; III, с. 119. Няма основание според мене да се отхвърля правдоподобността на така разказания от Никита Хониат епизод за началото на въстанието в църквата

Както се вижда от така разказания епизод, обявяването на бунта в Търново станало пред голямо множество, в което наред с българите имало и власи, чието недоволство поради наложения извънреден данък ги правело в случая съчувственични и съратници на замисленото дело. Изключително силни били патриотичните антиромейски настроения на събралия се в църквата народ, настроения, които Никита Хониат, очевидно иронизирайки, окачествява като изява на „побъркани хора“. Бие на очи при това, че цялата драматична сцена, завършила с избухването на въстание, минала под знака на внушения в духа на християнския провиденциализъм, твърде подходящ за борба срещу чуждата власт, както пролича това при анализа на „Апокрифната летопис“ и на „Солунската легенда“. За изразител на божията воля бил обявен сега Димитър Солунски, светец, чието име винаги се свързвало със защитата на Солун и изобщо на ромейската държава срещу различни нейни противници и най-вече срещу славяните. И именно този проромейски светец, смятан векове наред за неизменен покровител на Византийската империя, твърдели агитаторите на Асен и Петър, бил изоставил родния си град, за да застане на страната на българите и да ги призове да грабнат оръжие срещу ромеите. Несъмнено твърде умел от психологическа гледна точка ход, с който към силното недоволство от наложените данъчни тежести, тласкащо към бунт, се прибавял един не по-малко силен религиозен стимул, действащ в същата насока.

Кога точно е било обявено въстанието, не се знае поради липса на преки хронологически данни. Според В. Н. Златарски и И. Дуйчев това станало през ноември 1185 г., мнение, възприето и в том III от „История на България“⁴⁰. От своя страна П. Мутафчиев приема за начало на бунта пролетта на 1186 г.⁴¹ Това становище бе подкрепено в последно време в резултат на нови, допълнителни проучвания на произведенията на Никита Хониат — главен извор за събитията, както и на други източници⁴². Приемането на една по-късна дата за избухване на въстанието означава, че трябва да се преразгледат и предатират в отделни случаи с една година по-късно предлаганите от В. Н. Златарски и И. Дуйчев датировки и на следващи, свързани с хода на въстанието събития до неговия окончателен завършек.

Подобно на въстанията на Петър Делян и Георги Войтех въстанието на Асеневици още от самото начало имало ясно изразен политически характер с крайна цел възстановяване на българската държава. А това означавало, че въстаниците трябвало да си изберат цар. За такъв бил избран Петър, който по думите на Никита Хониат „увенчал и главата си със златен

„Св. Димитър“ и да се смята, както приема Malinowski, Ph. Die Nachrichten..., с. 107 сл., че това били измислици на византийския писател и че единствено достоверното в неговия разказ било всъщност описанието на нестинарски обичаи. Срв. и Литаврин, Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго болгарского государства. — Виз. врем., 41, 1980, с. 107.

⁴⁰ Златарски, В. Н. История..., II, с. 440; Дуйчев, И. Въстанието и неговата хронология, с. 343 сл.; История на България, III, с. 119; Литаврин, Г. Г. България и Византия, с. 439.

⁴¹ Мутафчиев, П. История на българския народ, II, с. 34. Срв. и Vachnapp, M. Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1185—1195) nebst Beiträgen zur Geschichte des Kaisers aus zeitgenössischen rhetorischen Quellen. München, 1935, p. 108 сл.

⁴² Срв. Dieten, V. Niketas Choniates Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin, 1971, p. 69 сл. Трябва да се отбележи, че за годината 1186 като начало на въстанието се изказва Vrand, Ch. M. Byzantium confronts the West. Cambridge, Mass., 1968, и че Ван Дитен подкрепя и уточнява неговата теза с допълнителни съображения. Датировката на Дитен приема Malinowski, Ph. Die Nachrichten..., p. 113. За 1186 като най-вероятна година за избухване на въстанието

венец, а на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки⁴³. Вероятно този акт бил извършен през първите дни на бунта, а може би още при обявяването му в църквата „Св. Димитър“.

Започнало с голямо въодушевление и при добра организация, въстанието още от първите дни получило широк размах. Поведени били сполучливи действия на север от Стара планина, където според думите на Никита Хониат били завзети редица „градчета и населени места“ (*ἄλλα πόλεις καὶ συκκλήσεων*)⁴⁴. Предприето било настъпление и към старобългарската столица Преслав, град „много стар, цял направен от печена тухла и в по-голямата си част окръжен от Хемус“, както отбелязва византийският писател. Първоначално въстаниците не успели да го завладеят, но, както изглежда, немного след това и той паднал в техни ръце. Окуражени от постигнатите успехи, завършили с освобождаването на голяма част от Североизточна България, Асен и Петър пренесли военните действия на юг от Стара планина в приморска Тракия, където брожениято срещу византийската власт билс твърде силно. Завзети били, както отбелязва Хониат, и други градове, отвлечен бил голям брой волове и впрегатен добитък и много ромеи паднали в плен.

Успешният и бърз развой на въстанието, обхванало за няколко месеца почти цялата тема Паристрион, както и част от приморска Тракия, се дължал, от една страна, на умелото ръководство на Асеневици и, от друга, на масовото включване в борбата за отхвърляне на византийската власт на българското население от градове и села. Българите били основната, решаваща сила за осъществяване на предприетите в широк мащаб военни действия за освобождаване на поробените краища на север и юг от Стара планина. А що се отнася до власите, които се присъединили към Асен и Петър в началото на обявяването на въстанието в Търново и вероятно продължавали да ги подкрепят и по-нататък, тяхната роля, относително погледнато, била несравнимо по-малка⁴⁵.

се изказва с известни резерви и К а ж д а н, А. П. Освобождение Болгарии из-под византийского ига. — Вопросы истории, 11, 1973, с. 127. Датировката на Dielen, променяйки първоначалното си становище, приема и Л и т а в р и н, Г. Г. Новое исследование о востании в Паристрионе и образовании второго болгарского царства. — Виз. врем., 41, 1980, с. 102. С тази датировка е съгласна и Ц а н к о в а - П е т к о в а, Г. България при Асеневици, с. 22; Към историята на въстанието през 1186—1187 г., с. 62 сл.

⁴³ N. Choniatae. Hist., 486=ГИБИ XI, 27.

⁴⁴ Как там.

⁴⁵ Трябва да се отбележи във връзка с това една непрецизност в терминологията на Никита Хониат, дала повод за неоправдано надценяване от страна на някои румънски историци за ролята на влашкия елемент във въстанието на Асеневици и възстановяването на Втората българска държава. Бие на очи, че византийският писател, проследявайки хода на събитията от момента на избухване на бунта до неговия завършек, нарича въстаналите жители на Паристрион с названията „власи“ и „мизи“, като избягва, макар и да го познава, името „българи“. Така е още в уводния пасаж, в който, говорейки за зародилото се недоволство от извънредното данъчно облагане, отбелязва, че от вражда срещу ромеите били обхванати „варварите при планината Хемус, които по-рано се наричали мизи, а сега се назовават власи“ (N. Choniatae. Hist. 482=ГИБИ, XI, 26). „Българи“ нарича Хониат, както личи от две места в неговото съчинение, българското население от югозападните краища (Македония), а в разказа си за въстанието на Асеневици той е употребил това название само при описания вече епизод в църквата „Св. Димитър“, където става дума за това, че „бог бил отредил свобода на българския и влашкия народ“. По-нататък обаче, говорейки за военните действия на Асен и Петър и на ръководената от тях войска, той продължава да употребява само названието „мизи“ и „власи“. Тази особеност в терминологията на Хониат го отличава от терминологията в произведененията на писали преди него византийски историографи като Ана Комнина, Михаил Аталиат, Йоан Скилица, Йоан Занора, които, както е съвсем разбираемо, знаят и наричат българи жителите на тема Паристрион. Отличава го и от терминологията на писали след него византийски историографи като Георги Акрополит,

Разтревожен от развоя на събитията през лятото на 1186 г., византийският император Исак II Ангел потеглил с голяма войска срещу въстаналите българи. А пък те, отбелязва Никита Хониат, „завзели мъчнодостъпните и непроходими места и дълго се съпротивлявали“. Става дума очевидно за старопланинските проходи, които били добре укрепени и упорито защищавани. Възползувани обаче от падналите гъсти мъгли, византийците успели да се промъкнат с изненада и да се озоват неочаквано зад гърба на бранителите⁴⁶. Стъпили в равнината, те получили превес вероятно

Георги Пахимер, Никифора Григора и др. Дори почти изцяло придържащият се към текста на Хониат византийски летописец Тодор Скутариот (втората половина на XIII в.) не преписва дословно казаното от Хониат, че срещу византийската власт се надигнали „варварите от планината Хемус, които по-рано се наричали мизи, а сега се назовават власи“, а счел за нужно да добави, „а сега се наричат власи и българи“ (срв. съответния пасаж в изданието на S a t h a s, K. Bibliotheka graeca medii aevi, VII. Parisiis, 1894, p. 370=ГИБИ VIII, с. 243). Очевидно липсата на името „българи“ в този важен въвеждащ пасаж за началото на бунта на Асеневици, завършил с възстановяването на българската държава, се видяла на Тодор Скутариот просто абсурдна и това го накарало да наруши в този случай буквалното следване на своя първообраз. Особено ярко се хвърля на очи различието между терминологията на Никита Хониат и терминологията на Георги Акрополит, също един от важните източници за въстанието на Петър и Асен. За разлика от Хониат, който говори само за „власи“ и „мизи“, Георги Акрополит, описвайки същите събития, употребява изключително такива названия като „българската земя“ (Н Βουλγαρων(χώρα), „българското племе“ (τὸ δὲ Βουλγαρων φύλον „българите“ (Βούλγαροι), „българинът“ (Βούλγαρος). Срв. G. A s e n o p o l i t a e. Opera I, p. 19=ГИБИ VIII, с. 153. Няма съмнение, че Георги Акрополит, живял през първата половина на XIII в., съвременник на българските владетели от династията на Асеневици, знаел много добре кой народ се разбунтувал срещу византийското владичество и чия държава била освободена. В такъв смисъл употребената от него терминология е съвсем разбираема и точна. Обратио — терминологията на Никита Хониат страда от очевидна непрецизност. Срв. по този повод бележката на К а ж д а н, А. П. Освобождение из-под византийского ига, с. 126. Тази непрецизност са посочили и други изследвачи. Установява се, че в действителност названието „власи“ у Хониат има двойко значение — веднъж в етнически смисъл — за означаване действително на власите като отделен етнос, друг път — и то в по-много случаи — като генерализиращо название изобщо за населението в тема Паристрион, т.е. предимно за българите, тъй като те били основното население там. Нещо повече — понякога „власи“ Хониат нарича и българите от югозападните краища (Македония). Срв. например един разказан от него епизод, в който византийският император Василий II Българоубиец е посочен като покорител на *власите* (N. S h o n i a t a e. Hist.=ГИБИ XI, с. 29). Що се отнася пък до името „мизи“, то е едно архаизиращо название, което Хониат подобно на други византийски писатели употребява за означаване на българите в земите между Дунав и Стара планина, т.е. за византийската тема Паристрион. Срв. верните констатации за значението на имената „власи“ и „мизи“ в съчинението на Хониат у З л а т а р с к и, В. Н. История. . . II, с. 456, бел. 3; Л и ш е в, С. Т. Третият кръстоносен поход и българите. — Известия на Института за българска история, VII, 1957, с. 226 сл.; O s t r o g o s k y, G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 355, бел. 5; Л и т а в р и н, Г. Г. Болгария и Византия, с. 434; П р и м о в, Б. Създаването на Втората българска държава и участието на власите, 27 сл.; M a l i n g o u d i s, P. H. Die Nachrichten, с. 77. Срв. Ц а н к о в а - П е т к о в а, Г. България при Асеневици, с. 26 сл., която дава свое обяснение, защо Хониат се е въздържал от употребата на името „българи“ и предпочитал да го замени с „власи“.

⁴⁶ N. S h o n i a t a e. Hist.; 487, 5—6=ГИБИ XI, с. 28. Според З л а т а р с к и, В. Н. История. . . II, с. 448, походът на Исак II Ангел станал в началото на лятото, юни или юли 1186 г. Същата датировка приема и Д у й ч е в, И. Въстанието, 354. През лятото на 1186 г. отнася това събитие и D i e t e n, V. Erläuterungen, p. 72 sq. За разлика от В. Н. Златарски и И. Дуйчев, които смятат, че преди похода на Исак II Ангел били изпращани последователно срещу въстаналите българи три византийски войски, командувани съответно от севастократор Йоан, Йоан Кантакузин и Алексей Врана. В. Дитен, следвайки стриктно реда на събитията, така както са предадени те в изложението на Никита Хониат, поддържа, че походът на Исак II Ангел бил всъщност първото военно мероприятие срещу въстанието на Асен и Петър, а походите на споменатите византийски пълководци станали по-късно, след повторното връщане на братята в Паристрион, когато в тяхна подкрепа имало вече и кумански отряди. Хроно-

поради по-доброто си въоръжение и това им дало възможност да станат господари на положението и да възстановят византийската власт в тема Паристрион. Завладяно било и Търново, където, ако се съди от една стихотворба на византийския писател Тодор Валсамон, Исак Ангел открил докараната солунска икона на свети Димитър и наредил да я върнат в Солун⁴⁷. С този акт се целяло да се покаже, че солунският светец, за когото възстаналите българи твърдели в духа на християнския провиденциализъм, че е минал на тяхна страна, става отново бранител на ромеите, като се завръща в своя град.

С оцелялата част от въстаническата дружина Асен и Петър прекосили Дунав и пристигнали при живеещите на север от реката кумани. От своя страна Исак II Ангел „изгорил кръстците с жито“ и подведен от молбите на подчиненото вече население, решил да се върне обратно⁴⁸. Никита Хониат укорява императора за това, че не уредил работите в Мизия както трябва, че не поставил гарнизони в тамошните градове и че не бил взел „от варварите най-видните лица за заложници“⁴⁹. Тези обвинения не са напълно основателни, тъй като в т. нар. Известително послание на Исак II Ангел проличава, че в окупираната след неговия поход територия между Дунав и Стара планина бил оставен някакъв гарнизон⁵⁰.

Оттеглянето на Асен и Петър и тяхната дружина откъд Дунава не означавало провал на въстанието и край на замислените планове. Напротив, то се оказало стъпка към по-нататъшни и при това още по-целенасочени действия. Решени да продължат борбата, двамата братя влезли в преговори с куманите, за да спечелят тяхната подкрепа в предстоящата нова фаза. Петър, който водел преговорите, обещавал, както се разказва в „Известителното послание“, че ако куманите го подпомогнат със своите отреди, щели да бъдат преведени без труд през Хемските планини и след като преминат „мъчнодостъпната теснина“, щели да бъдат свободни да нападнат страната на ромеите, да унищожават посевите, да ограбват имотите им⁵¹. Куманските вождове, чиято цел била не да окупират трайно територии на юг от Дунав, а да навлизат там само за набиране на плячка, приели предложенията и така вероятно през есента на 1186 г. бил сключен съюз между тях и братя Асеневици. С това започнал вторият и решаващ етап в развитието на въстанието.

Наскоро след това българи и кумани преминали реката и навлезли в Паристрион. Трябва да се предполага, че те не само че не срещнали съпротива от страна на крайдунавското гранично население, но, напротив, то ги подпомогнало в по-нататъшните им действия. Ето как описва повторната поява на братята Никита Хониат: „Варварите около Асен, като преминали Дунава и се свързали със скитите (куманите — бел. а., Д. А.), събрали оттам според желанието си твърде многобройна войска и се върнали в родната си Мизия. Като я намерили изчистена и опразнена от ромейската вой-

логията на В. Дитен, която изглежда по-приемлива, приемат Malinoudis, P. H. Die Nachrichten. . . , p. 114, и Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневици, с. 28 сл.

⁴⁷ Срв. Дуйчев, И. Проучвания върху българското средновековие, с. 51.

⁴⁸ N. Choniatae. Hist., 487, 11—24=ГИБИ XI, с. 28. Сведения за похода на Исак II Ангел се съдържат в едно похвално слово на брата на Никита Хониат, Михаил Хониат. Срв. Златарски, В. Н. История. . . , II, с. 448 сл.

⁴⁹ N. Choniatae. Hist., 515=ГИБИ XI, с. 33.

⁵⁰ Срв. Златарски, В. Н. История. . . , II, с. 455 сл. Ново издание на „Известителното послание“ от Von Dieten, J. A. Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae. Berlin, 1972.

⁵¹ Sathas, Bibl. gr. medii aevi I, 78; Златарски, В. Н. История. . . , II, с. 455 сл.

ска, те навлезли в нея и още по-високомерно, като легион духове, се съединили със скитска войска⁶².

Наред с куманите като съюзници на Асеневици били привлечени още докато се намирали в земите откъд Дунав и известен брой руси из средата на т. нар. бродници (εκ Βορδνής) — войнствени дружини, действащи в южноруските степи. Това са именно онези „тавроскити“ (ταυροσκῆθαι), които по думите на Никита Хониат в Похвалното му слово за Исак II Ангел били „народ, силно привързан към Асен и подпомагащ варварите при Хемус“⁶³. С „тавроскити“ византийският писател, както е известно, означава винаги русите и няма основание да се съмняваме, че и тук това название се отнася до тях.

Завръщането на Асеневици в Мизия означавало не само че се подновяват военните действия срещу византийската власт, но и било нов етап в политическите планове на двамата братя. Докато през първата фаза на въстанието те, както изглежда, имали предвид да постигнат освобождаването само на земите между Дунава и Стара планина, сега намеренията им отивали по-далеч и крайната им цел била възстановяването на българската държава в нейните предишни предели. В такъв смисъл трябва да се тълкуват думите на Хониат, който, съобщавайки за навлизането на Асен и Петър с куманските войски на юг от Дунав, отбелязва, че братята „не били доволни, ако можели да спасят своите имоти и да постигнат управлението само на Мизия, но нямало да се спрат, ако не нанесели твърде големи вреди на ромеите и не обединили управлението на мизи и българи в едно, както било някога“ *ὄθεν οὐδ' ἠγάπων εἰ τὰ ἑαυτῶν ἔχουσι σώζειν καὶ τὴν τῆς Μυσίας-μόνην περιβάλλονται τοπάρχησιν, ἀλλ' εἰ μὴ καὶ τὰ Ῥωμαίων μέγιστα βλάψουσι καὶ τὴν τῶν Μυσῶν καὶ τῶν Βουλγάρων δυναστείαν εἰς ἓν συνάψουσιν ὡς πάλαι ποτὲ ἦν. . .)*⁶⁴. Под „мизи“, както вече се каза, се подразбират у Хониат жителите на земите между Дунав и Стара планина, т. е. предимно българското население от тема Паристрион, а с българи той означава населението в югозападните краища (Македония).

В изпълнение на по-широките си замисли, отговарящи на запазилото се и по време на чуждото владичество самосъзнание на българския народ за неговото етнотериториално единство, още веднага след завръщането си в Мизия Петър и Асен обърнали поглед към югозападните български краища, за да се разпали и там огънят на въстанието. Те започнали, както основателно допуска П. Мутафчиев, да изпращат там малки отряди, предвождани от изпитани свои воеводи и съратници. Начело на един от тези отряди бил Добромир Хриз, може би български болярин от Северна България, който водел дружина от 500 души⁶⁵. За него става дума по-късно във връз-

⁶² N. Choniatae. Hist., 488=ГИБИ XI, с. 28.

⁶³ Срв. Успенский, Ф. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879, приложение № 3, 35—38, който пръв е изказал предположението за участието на руски дружини като съюзници на въстаналите българи. Срв. още Мутафчиев, П. Произходът на Асеневици. — В: Избрани произведения, II, с. 190; Литаврин, Г. Г. България и Византия, с. 456, бел. 80; Цанкова-Петкова, Г. България при Асеневици, с. 27; Павлов, П. Иван Русина — български военачалник и политически деец от първата половина на XIV в. — Известия на Института за военна история, 36, 1983, с. 223; Възражения на Malingoudis, P. h. Die Nachrichten. . ., с. 135 сл., който смята, че названието „Бордони“ е топоним, а под тавроскитите трябва да се подразбират не руси, а кумани. Доводите на Малингудис не се приемат от Литаврин, Г. Г. Новое исследование о восстании в Пиристрионе и образовании Второго болгарского царства. — Виз. врем., 41, 1980, с. 110 сл.

⁶⁴ N. Choniatae. Hist., 488=ГИБИ XI, с. 29.

⁶⁵ Срв. Мутафчиев, П. Владетелите на Просек. Страници из историята на българи в края на XII и началото на XIII в. — Сп. БАН, 1913, № 1.=Избрани произведения. Т. I. С., 1973, с. 185 сл.).

ка със събитията, разиграли се при византийските обсади на крепостта Просек, намираща се в негови ръце. Трябва да се предполага обаче, че той отишъл в Македония още през есента на 1186 г., когато Асеневци започвали вече осъществяването на плана си за разширяване на въстаническите действия в един по-голям обсег на „българската земя“.

От „Известителното послание“ се вижда, че завърналите се в Мизия водачи на въстанието постигнали в кратко време големи успехи. Земите между Дунав и Стара планина били отново освободени от византийска власт, след което военните действия били пренесени на юг от Стара планина. Преминали Хемус с хиляди на брой, без да срещнат сериозна съпротива, куманите и българите се пръснали неудържимо из равнината, като нападали по думите на „Посланието“ различни селища, грабели, погубвали и опожавали⁵⁶.

Разтревожен от опасния развой на събитията, Исак II Ангел трябвало отново да търси начини да се справи с непокорните си поданици. Този път обаче той не се решил сам да тръгне на поход, а възложил командването на изпратената срещу въстаниците войска в ръцете на чичо си — севастократор Йоан. По думите на Никита Хониат Йоан повел действията сполучливо и успял да разбие нахлулите в Тракия българо-кумански отряди. Наскоро обаче, заподозрян, че се стреми да направи преврат и да завземе престола, Йоан бил отстранен от длъжност⁵⁷. Командването на армията поел кесарят Йоан Кантакузин, зет на Исак II Ангел, за когото се знаело, че е опитен във военното дело, и се очаквало, че ще продължи с успех борбата срещу въстаниците. Тези надежди се оказали обаче напразни. През една нощ, използвайки недостатъчната укрепеност на византийския лагер и немарливостта на стражите, българите извършили ненадейно нападение, като се спуснали стремително от планинските склонове. В последвалата суматоха мнозина от ромеите били избити, други паднали в плен и само малцина успели да се спасят. Едва избягнал плена и самият Йоан Кантакузин, като оставил в ръцете на противника своята палатка заедно с тържествените си одежди⁵⁸. Раздразнен от несполуката, Исак II Ангел отстранил Йоан Кантакузин и назначил за главнокомандуващ един от най-изтъкнатите по това време византийски пълководци — Алексий Врана. Славата на този пълководец се носела навсякъде, тъй като на него се дължала решителната победа над норманите през есента на 1185 г., с която бил спрял окончателно техният завоевателен устрем на територията на Византийската империя.

На първо време Алексий Врана повел с успех военните действия срещу българите, но не след дълго, воден от честолюбиви замисли, вдигнал бунт против Исак Ангел, провъзгласил се за император и потеглил с цялата си войска към Цариград. Пламнала жестока междуособица, която продъл-

⁵⁶ Златарски, В. Н. История... II, с. 458.

⁵⁷ N. Choniatae. Hist., 489=ГИБИ XI, с. 29.

⁵⁸ Пак там, 489/490. Според Златарски, В. Н. История... II, с. 444, който смята, както вече се каза, че походите на византийските пълководци срещу въстаналите българи предхождат похода на Исак II Ангел, поражението на Йоан Кантакузин и последвалото след това назначаване на Алексий Врана за главнокомандуващ са станали през късната есен на 1185 г. Според Дуйчев, И. Въстанието... с. 349: „Назначението на севастократор Йоан, поражението на кесаря Йоан Кантакузин и самото изпращане на Алексий Врана срещу въстаниците се отнасят, както може да се заключи от целия ход на събитията, към времето между края на м. ноември 1185 г. и м. февруари 1186 г.“ А според предложената от В. Дитен хронология, която в случая следваме, тези събития са станали след връщането на Петър и Асен в Мизия, т. е. не по-рано от есента на 1186 г.

жила приблизително от края на март до края на юни 1187 г. С големи усилия Исак II Ангел успял да задържи властта и да се справи с метежника, който паднал убит. След разгрома на бунта на Врана някои от привържениците му избягали при Петър и Асен, но не след дълго се върнали благодарение на една императорска грамота, по силата на която им била дадена амнистия.

Продължилите вътрешни размирици във Византия се оказали от полза за по-нататъшния ход на въстанието на Асеновци. Те не само укрепили положението си в освободените от византийска власт земи между Дунав и Стара планина, но и преминали към по-решителни действия в Тракия. И докато по-рано, както отбелязва Никита Хониат, „мизите“ (т. е. българите — бел. а., Д. А.) се движели само „из планините и хълмовете“⁵⁹, сега те вече несмущавано кръстосвали Тракийската низина заедно с куманските си съюзници и опустошавали тамошните селища. Достигнали в своя устрем дори до Агатопол (дн. Ахтопол), без никой да е в състояние да ги спре.

При така създадалата се опасна обстановка Исак II Ангел, след като се справил с бунта на Врана, бил принуден да поеме лично командването на войската и да се опита да внесе обрат в развоя на събитията. Така вероятно през есента на 1187 г. започнал неговият втори поход срещу въстаналите българи. Императорът разделил армията си на две части. Едната част била изпратена, за да пази крайбрежните области около Анхиало, а с другата сам Исак II Ангел потеглил в посока към Боруи (Стара Загора). След известен престой в Тавроком, малко селище до Одрин, императорът продължил похода си и стигнал до Бастерна, селище, намиращо се между Ямбол и Елхово. Едва тръгнал оттам и му било известно, че неприятелите са наблизко, натоварени с голяма плячка. В последвалото сблъскване, станало при крепостта Лардея, недалеч от Боруи, българите и куманските им съюзници приложили обичайната си тактика, като обсипвали врага със стрели, а след това започвали стремително да се оттеглят, давайки вид, че бягат. И когато ромеите се спускали да ги преследват, те се връщали внезапно, „по-бързи от птиците, които порят въздуха“⁶⁰, и обсипвали отново врага си със стрели. В „Известителното си послание“ Исак II Ангел твърди, че ромеите в края на краищата извоювали победа, но от по-нататъшния ход на събитията се вижда, че фактически те не постигнали особени успехи. Българите и куманите продължили да действуват със своите отряди в Тракия, като се движели бързо от място на място и нанасяли удари, избягвайки пряка среща с основното ядро на византийската армия, командувана от Исак II Ангел. Когато императорът, разказва Никита Хониат, се насочел срещу тях, те веднага се оттегляли, за да пренесат военните действия в друга, незащитена от ромеите, област. Така например, когато Исак Ангел пристигнал при застрашения от българите и куманите Агатопол, българите се придвижили на запад и нападнали селищата около Филипопол. „Когато пък — разказва Хониат — той дойде при пострадалото място, те отново препусяха в онези места, от които императорът се беше вдигнал. Това правеше единият от братята, Асен, който беше извънредно изобретателен и твърде способен да намира щастлива развръзка в затруднено положение“⁶¹.

Решен да се справи на всяка цена с въстаналите българи, Исак II Ангел замислил да пренесе военните действия на север от Стара планина. Тръгвайки от Филипопол, той пристигнал в Средец, тъй като чул, че оттам по-

⁵⁹ N. Choniatae. Hist., 515=ГИБИ XI, с. 33.

⁶⁰ N. Choniatae. Hist., 518=ГИБИ XI, с. 34.

⁶¹ N. Choniatae. Hist., 519=ГИБИ XI, с. 35.

лесно може да премине старопланинските проходи. Започналата се обаче тежка зима го накарала да отложи намеренията си и той се върнал в Константинопол⁶² (през декември 1187 г.). На следната година през ранна пролет, събирайки голяма войска, Исак II Ангел се отправил пак в западна посока, прекосил Старопланинския масив вероятно през Етрополския проход и стигнал до яката крепост Ловеч, която бранела подстъпите към Търново. Опитът да превземе града се оказал безуспешен и след тримесечна обсада императорът се видял принуден да се оттегли и да прекрати по-нататъшните действия. От твърде лаконичните сведения на Никита Хониат се вижда, че започнали преговори между двете страни, при което най-младият от Асеновците — третият брат, Калоян — трябвало да отиде в Константинопол като заложник за спазване на споразумението⁶³.

Със сключването на мирния договор между Исак Ангел и Асен и Петър (вероятно в началото на лятото на 1188 г.)⁶⁴ фактически приключил първият и най-важен етап от антивизантийското освободително въстание. Възобновена била след низ от сражения българската държава. Ръководен умело от Асеновци, които показали изключителни военни и политически дарби, надигналият се български народ постигнал това, което предишните поколения въпреки неколкочестите опити не успели да осъществят. Дошъл краят на чуждото владичество, което в продължение на близо две столетия било пречка за нормалното обществено-политическо и културно развитие на българската народност.

За център на възобновената българска държава бил обявен Търновград, там, където бил даден първият сигнал за бунта и откъдето потеглили първите въстанически отряди. Там именно вероятно недълго след сключването на мира в Ловеч бил избран за цар на българите Асен, който се отличил особено много с умелите си действия във войната срещу Византия. Титлата цар, дадена му още в началото на въстанието, запазил и Петър. Получило се своего рода двувластие, при което върховната власт над по-голямата част от територията на България упражнявал Асен, а за Петър оставала една по-малка област в североизточните български земи с център Преслав⁶⁵.

Търново станало център и на възобновената Българска църква. За неин глава вероятно пак по това време бил избран митрополит Василий, като получил сан архиепископ. С избора на Василий се изпълнявала една обичайна за средновековните представи традиция, че държавата, за да се смята за напълно самостоятелна, трябва да има не само светски, но и църковен ръководител.

Трудно е да се определят точните граници на възобновената държава поради липсата на достатъчно данни. Сигурно е, че в нейните предели влязла цяла Северна България от Западна Стара планина до Черно море заедно с Добруджа. В ръцете на византийците останал за известно време само град Варна. На юг от Стара планина била освободена от византийска власт областта Загора в Североизточна Тракия, а над останалите тракийски земи цариградските управници запазили господството си. Под византийска власт

⁶² N. Choniatae. Hist., 520=ГИБИ XI, с. 35.

⁶³ N. Choniatae. Hist., 521=ГИБИ XI, с. 36.

⁶⁴ Срв. Цанкова-Петкова, Г. България при Асеновци, 33, която в случая следва предположенията от V. Diefen датировка. Според Златарски, В. Н. История. . . , II, с. 468, сключването на мирния договор е станало през 1187. Така е прието и в История на България, III, с. 124.

⁶⁵ История на България, с. 124.

оставали и югозападните български краища, където продължавал да действа Добромил Хриз⁶⁶. Изобщо с мира от 1188 г. освободителното дело на Асеновци не било завършено. Българската държава била възстановена, но все още с твърде ограничени предели, които далеч не изчерпвали широкия обхват на онази територия, която българите в продължение на векове знаели и чувствували като своя родна земя. Предстоели нови борби, за да се премахне окончателно чуждото господство и да се включат всички български краища в своя естествен етнически и политически център. Тази задача продължили Асен и Петър през следващите години, а успешния ѝ завършек дошъл при царуването на Калоян (1197—1207) и на Иван Асен II (1218—1241).

⁶⁶ Пак там; Цанкова - Петкова, Г. България при Асеновци, с. 33 сл.